

<https://ui.ac.ir/en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 11, Issue 2, No.24, Autumn & Winter 2020-2021pp: 9-10.

Received: 22/05/2020 Accepted: 18/08/2020

The Concept of Tawil (Interpretation) from the Perspective of Nasser Khosrow and Allameh Tabatabai in the Two Books of *Vajhe Din* and *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*

Ghodratollah Khayatian*

*Corresponding author: Associate Professor, Department of Religions and Mysticism, Semnan University, Semnan, Iran
khayatian@semnan.ac.ir

Marzieh Peyvandi

Ph. D. Student of Islamic Sufism and Mysticism, Semnan University, Semnan, Iran
m_peyvandi@semnan.ac.ir

Extended Abstract

The present study compares the concept of interpretation and interpretivism from the point of view of Hakim Naser Khosrow Ghobadiani (391-484 AH) and Allameh Tabatabai (1281-1381 AH) in the two books of *Vajhe Din* and *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran* using a descriptive-analytical method. Naser Khosrow, as an Ismaili authority and theologian, is influenced by the Ismailis in his thoughts and ideas and has translated and explained the teachings of *the Holy Qur'an*, Sunnah, and other thoughts in the form of Ismaili views. He considers *the Holy Qur'an* to have an appearance and depth and believes that one who does not know the interpretation of *the Holy Qur'an* and the Shari'a will go astray. Naser Khosrow considers interpretation not only in similar verses but in all verses of *the Holy Qur'an* and even interprets the verses of the rulings, which are about the Shari'a and the divine rules and limits, contrary to the appearance of the verses. He has exaggerated in his interpretation and has unjustly used the incorrect interpretation in the verses of *Al-Ahkam* in the book *Vajhe Din*. He presents the depth as more honorable than the appearance and considers the book and the Shari'a worthless without interpretation.

Explaining the importance of interpretation and the search for hidden meanings in his works, Naser Khosrow considers human grace and honor over other beings in knowing the 'meaning covered by the appearance of things' - which is the same as interpretation. On the other hand, Allameh Tabatabai, who is a Shiite commentator of the Twelve Imams (AS), considers the interpretation to be correct based on *the Holy Qur'an* and Sunnah and believes that a correct interpretation does not contradict the appearance of the verses.

His interpretations are consistent with the meanings of *the Holy Qur'an*. He has never interpreted a verse contrary to its appearance. He argues for religious appearances and considers the method of correct interpretation to be the interpretation from *the Holy Qur'an to the Holy Qur'an*, which is the method of the Imams (AS). Allamah in *Al-Mizan* also considers interpretation in the whole of *the Holy Qur'an*. Despite this belief, he did not interpret the verses of *Al-Ahkam* (which are about 500 verses) at all in *Al-Mizan* and considers the place of discussion in the book of jurisprudence and not interpretation. According to Allameh, the interpretation is praiseworthy and permissible without any problems. He does not like and does not use the interpretation that is contrary to the appearance of the verses. But Naser Khosrow's *Vajhe Din* is full of misinterpretations and oppositions to the appearance because he sacrifices the appearance to the inside and considers only the inside. His interpretations are outside the rules of a correct interpretation since they are contrary to the appearance, which is not following Allameh's opinion.

Keywords: Tawil, Naser Khosrow, *Vajhe Din*, Allameh Tabatabai, *Al-Mizan*.

References:

- Awani, Gh. (1997). *Naser Khosrow Ghobadiani's Vajhe din*. Tehran: Iranian Philosophy Association.
- Forouzanfar, B. Z. (1982). *Masnavi Hadiths*. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Ghobadiani, N. Kh. (n.d). *Naser Khosrow Ghobadiani's Vajhe din*. Tehran: Tahoori Publication.
- Ghobadiani, N. Kh. (n.d). *Zadolmasafarin*. Tehran: Tahoori Publication.
- Ghorashi, S. A. A. (1992). *Dictionary of the Qur'an*. Tehran: Islamic Publication.
- Hansberger, A. C. (2001). *Naser Khosrow Lal Badakhshan*. Translated by Fereydoon Badraei. Tehran: Farzan Rooz Publishing and Research.
- Hodgson, M. (1990). *Ismaili Sect*. Translated by Fereydoon Badrahai. Tehran: Islamic Revolution Publishing and Education Organization.
- Ibn Faris, A. (1990). *Dictionary of Language Comparisons*. Beirut: Islamic House.
- Ibn Manzoor, M. I. M. (1993). *Lesan Al-Arab*. Beirut: Dar Sader.
- Jorjani, S. Sh. A. M. (1998). *Definitions*. Translated by Hassan Seyed Arab and Sima Nourbakhsh. Tehran: Farzan Rooz Publication.
- Khorramshahi, B. (1993). *Quranic Studies (Seventy Quranic Discussions and Researches)*. Tehran: Mashreq Cultural Publishing Center.
- Maarefat, M. H. (2000). Interpretation from the Point of View of Allameh Tabatabai in Tafsir Al-Mizan. *Ghabsat Magazine*, 17, 105-115.
- Minavi, M., & Mohaghegh, M. (Eds.) (1978). *Naser Khosrow Ghobadiani's Poetry Divan*. Tehran: McGill University Institute of Studies, Tehran Branch.
- Moin, M., & Carbon, H. (Eds.) (1984). *Naser Khosrow Ghobadiani's Jame Al-Hikmatin*. Tehran: Tahoori Publication.
- Nafisi, S. (Ed.) (1984). *Naser Khosrow Ghobadiani's Opening and Releasing*. Tehran: Jami Publication.
- Nazari, J. (2004). *Naser Khosrow and His Thought*. Shiraz: Shiraz University Publishing Center.
- Rouhani, R. (2002). Quran and Its Interpretation from Naser Khosrow's Point of View. *Quarterly Journal of Islamic Studies (Kashan University)*, 58, 69-94.
- Sharifi Mal Amiri, F. (2018). *Comparison of the Intellectual Trajectory, Stylistics and Life Period of Naser Khosrow and Sanai Ghaznavi and Comparison of the Common Ode of Two Poets with the Views of Two Poets*. (n.p). The First Conference on the Best Scientific Writings of Islamic Humanities, Allameh Jafari Special Award.
- Siouti, J. (1997). *Atqan in the Sciences of the Qur'an*. Research by Abu Al-Fadl Ibrahim. Beirut: Maktab Al-Asriya.
- Tabatabai, S. M. H. (1993). *Al-Mizan Fi Tafsir Al-Quran*. Beirut: Scientific Foundation for Publications.
- Tabatabai, S. M. H. (1999). *Translation of Tafsir Al-Mizan*. Translated by Seyyed Mohammad Baqir Mousavi Hamedani. Qom: Islamic Publications Office.
- Tabatabai, S. M. H. (2006). *Shia in Islam*. (n.p).
- Taghavi, S. N. (Ed.) (1929). *Naser Khosrow Ghobadiani's Poetry Divan*. Tehran: Golshan Publication.
- *The Holy Quran*.

Software:

- *Islamic Mysticism Software 3*. Noor Islamic Computer Science Research Center (Noorsoft).
- *Comprehensive Interpretation Software*. Noor Islamic Computer Science Research Center (Noorsoft).

الهیات تطبیقی

نوع مقاله: پژوهشی

سال یازدهم، شماره بیست و چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

ص ۵۴-۴۱

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۳/۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۵/۲۸

مفهوم تأویل از دیدگاه ناصر خسرو و علامه طباطبایی در دو کتاب وجه دین و تفسیر المیزان

قدرت‌الله خیاطیان*، دانشیار گروه ادیان و عرفان، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران

khayatian@semnan.ac.ir

مرضیه پیوندی، دانشجوی دکتری تصوف و عرفان اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران

m_peyvandi@semnan.ac.ir

چکیده:

افراط در تأویل‌گرایی، یکی از ویژگی‌های مهم اسماعیلیه است که موجب تمایز آنان از سایر مذاهب اسلامی می‌شود. با توجه به آثار حکیم ناصر خسرو قبادیانی، یکی از کلیدی‌ترین مؤلفه‌های ذهنی و اعتقادی این حکیم و سخنور بزرگ ادب فارسی، مقوله تأویل است. او به‌عنوان «حجت» در مذهب اسماعیلی، در آثار منظوم و مثنوی خود بارها مسئله تأویل را به کار برده است؛ چنانکه کتاب وجه دین او آکنده از تأویلات است؛ به گونه‌ای که در این کتاب بسیاری از احکام دین و شریعت را نیز تأویل کرده و قائل شده است شریعت بدون تأویل هیچ ارزشی ندارد و همچون جسد بدون روح است. همچنین، علامه طباطبایی، فیلسوف و مفسر معاصر، در باب تأویل برای الفاظ قرآن، معانی باطنی قائل است. هر دو آنان معتقدند کل قرآن تأویل دارد؛ اما بیشتر تأویل‌های ناصر خسرو در باب شریعت است و بسیاری از آنها از نوع تأویل مذموم؛ اما تأویل‌های علامه طباطبایی براساس معارف قرآنی و اهل بیت است و از نوع تأویل محمود. علامه طباطبایی با وجود اعتقاد به تأویل همه آیات، برخلاف ناصر خسرو به تأویل آیات الاحکام پرداخته است و تأویل‌های ناصر خسرو با نظر او سنخیت و مطابقت ندارند. در این مقاله، ابتدا تأویل از نظر ناصر خسرو در کتاب وجه دین و علامه طباطبایی در تفسیر المیزان به روش توصیفی - مقایسه‌ای، بررسی و سپس تشابه و تفاوت نظر آنان تبیین و تحلیل شده است.

واژه‌های کلیدی:

تأویل، ناصر خسرو، وجه دین، علامه طباطبایی، المیزان

* مسؤول مکاتبات

۱. مقدمه:

تأویل متون و معارف دینی در همه ادیان، به‌ویژه در بین ادیان ابراهیمی وجود داشته است. با ظهور اسلام و نزول قرآن کریم، تأویل آیات الهی در بین مسلمانان رواج یافت؛ زیرا تأویل در آیات قرآن کریم، از جمله در آیه هفت سوره آل عمران مطرح شده است؛ از این رو، هیچ‌یک از فرق اسلامی، آن را انکار نکرده است؛ اما در طول تاریخ اسلام، بسیاری از مذاهب و فرق اسلامی، آیات قرآن را طبق مراد و مذهب خویش تأویل می‌کردند و از معانی اصلی خود بر می‌گرداندند؛ مانند اسماعیلیه که در این میان، بیشتر از دیگران به باطن‌اندیشی و تأویل‌گرایی مشهور شده‌اند؛ به همین سبب، نام دیگر این فرقه، باطنیه است. اسماعیلیان مراد از «اقیموا الصلوة» را اطاعت از امام، یا مراد از «صوم» را نگهداری اسرار، «بهشت» را کنایه از علم و عقل و «جهنم» را کنایه از جهل می‌دانند (خرمشاهی، ۱۳۷۲: ۱۶۳).

آنان با اینکه کم‌وبیش اهل عمل به ظواهر احکام شریعت بودند، برای آن ظواهر، بواطن و تأویلاتی قائل بودند که فرقه‌های دیگر غالباً آن تأویلات را افراطی و خارج از قواعد درست تأویل دانسته‌اند. تأویل در نزد اسماعیلیه مقام والایی دارد. آنان در آثار خود، به اثبات این مقام پرداخته‌اند و تأویل را در کارها و مقررات شرعی، کاملاً واجب و ضروری دانسته‌اند (روحانی، ۱۳۸۱: ۷۷-۷۸).

حکیم ناصر خسرو قبادیانی (۳۹۴-۴۸۱ ه.ق) به‌عنوان مبلغ و حجت اسماعیلی در نگاه اسلاف و معاصران، در آثارش به‌ویژه در کتاب وجه دین به بحث تأویل پرداخته است. بنابر نظر ناصر خسرو، وجه دین مهم‌ترین اثر اوست؛ زیرا در آن به‌طور مستقیم به معارف دینی پرداخته است. به عقیده او، این معارف از معارف دیگر برترند و به تعبیر او «سر علم‌ها، علم دین است» (ناصر خسرو، ۱۳۵۷، قصیده ۴۹: ۱۱۰).

در وجه دین، این باطن‌جویی و عبور از رویه نامعتبر در تأویل‌هایی هنجارشکن مشاهده می‌شود. با خواندن این کتاب به‌خوبی درمی‌یابیم او در همه جای متن، کوشیده است

باورهای دینی و مذهبی خود را جامه‌ای از خرد و تعقل بپوشاند و عقلانی جلوه دهد. او با پیش‌فرض‌های کلامی و اعتقادی خود متن را می‌کاود و به استدلالاتی حیرت‌آور و نظریه‌پردازی‌هایی غریب دست می‌یازد که خواننده آشنا به موازین تأویل را مبهوت و شگفت‌زده می‌کند.

همچنین، علامه طباطبایی در کتاب شیعه در اسلام، راه‌های تفکر مذهبی را که قرآن در دسترس پیروان خود قرار می‌دهد، سه طریق ذکر می‌کند:

۱- ظواهر دینی (کتاب و سنت که همان قرآن، احادیث پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) است)؛

۲- حجت عقلی (تفکر و تعقل و تدبیر در آیات آفاق و انفس)؛

۳- درک معنوی (تهذیب نفس و اخلاص در بندگی) (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۰۰).

بنابراین، قرآن دارای ظاهر و باطن است و در پناه ظواهر الفاظ، مقاصد عمیق‌تر و وسیع‌تری قرار دارد که خواص با دل‌های پاک می‌توانند بفهمند. پیامبر (ص) می‌فرماید «قرآن ظاهری انیق و باطنی عمیق دارد» (همان، ۱۳۸۵: ۱۱۳).

ایشان در تفسیر المیزان، در ذیل آیاتی که واژه تأویل دارند، به توضیح معانی تأویل پرداخته است. مهم‌ترین بحث او ذیل آیه هفت سوره آل عمران است که مربوط به تأویل آیات متشابه می‌شود (ر.ک همان، ۱۳۷۸، ج ۳: ۶۸-۸۱).

هدف این مقاله بررسی تأویل از نظر حکیم ناصر خسرو قبادیانی، اسماعیلی مذهب و علامه طباطبایی، مفسر، فیلسوف و متفکر شیعی دوازده امامی در دو کتاب وجه دین و تفسیر المیزان است، تا با رویکرد مقایسه‌ای و به روش اسنادی توصیفی تحلیلی، مبنای تأویل هر یک از آن دو بیان شود و شباهت‌ها و تفاوت‌های نظر آنان به دست آید. این پژوهش به دنبال پاسخ به سؤالات زیر است:

- تأویل چه معنی و جایگاهی در آثار ناصر خسرو،

به‌ویژه در کتاب وجه دین دارد؟

- دیدگاه علامه طباطبایی در خصوص تأویل، به‌ویژه

در المیزان چیست؟

- شباهت‌ها و تفاوت‌های نظر ناصر خسرو و علامه طباطبایی در این باره چیست؟

- مبانی نظری این دو حکیم درباره تأویل چیست؟
با توجه به جایگاه ویژه مفهوم تأویل در آثار ناصر خسرو که یکی از نام‌آورترین شعرا و نیز از متفکران و متکلمان بزرگ و از نظریه‌پردازان مذهب اسماعیلی است، پی بردن به تعریف ذهنی این حکیم درباره تأویل، برای درک بهتر آثارش، به‌ویژه در وجه دین و مطابقت تأویلات او در این کتاب با دسته‌بندی علامه طباطبایی - به‌عنوان متفکر و مفسر بزرگ شیعه امامیه - در المیزان دارای اهمیت است.

۲. پیشینه تحقیق:

برخی آثار تألیف‌شده درباره تأویل در آثار ناصر خسرو و علامه طباطبایی عبارت‌اند از:

۱- بررسی و مقایسه تحلیلی وجه دین ناصر خسرو و مثنوی مولوی (سیده مریم روضاتیان؛ سید محمدجلیل مصطفوی روضاتی، متن‌شناسی ادب فارسی، دانشگاه اصفهان، ۱۳۹۵، شماره ۲). هدف این مقاله، نشان‌دادن اشتراکات اصول فکری و بنیان‌های اعتقادی در تمثیل‌ها، تشبیه‌ها و تأویل‌های تأمل‌برانگیز وجه دین و مثنوی مولوی، باوجود تفاوت در مشرب و عقبه فکری ناصر خسرو و مولاناست.

۲- پایان‌نامه بررسی تأویل‌های کتاب وجه دین حکیم ناصر خسرو قبادیانی (نازلی یونسی، دانشگاه علامه طباطبایی، سال ۱۳۹۲). مؤلف در این پایان‌نامه به دنبال این است که آیا تأویلات ناصر خسرو همان هرمنوتیک موجود در غرب است یا خیر؟

۳- قرآن و تأویل از دیدگاه ناصر خسرو (رضا روحانی، قیسات، ۱۳۸۱، شماره ۵۸) که بیشتر به بیان دیدگاه ناصر خسرو درباره قرآن و تأویل، در اشعار و آثار او پرداخته است.

۴- تأویل از دیدگاه علامه طباطبایی در تفسیر المیزان (محمد هادی معرفت، قیسات، ۱۳۷۹، شماره

۱۷) که صرفاً به بررسی تأویل در المیزان علامه پرداخته شده و در برخی موارد دیدگاه‌های ابن تیمیه نیز بیان شده است و در نهایت این سؤال را مطرح می‌کند که چرا نظریه علامه در خصوص تأویل نقد شده است؟

۵- تحلیل و بررسی تأویل از دیدگاه ابن تیمیه و علامه طباطبایی (علی الله بداشتی؛ محسن پیرهادی، قیسات، ۱۳۹۷، شماره ۸۹) که با بررسی و مقایسه تأویل از دیدگاه آن دو شباهت‌ها و تفاوت‌های نظر آنان را بیان می‌کند و منشأ تفاوت دو دیدگاه را در تفاوت مبنای معرفت‌شناسی می‌داند که ابن تیمیه ظاهرگراست و به عقل بهایی نمی‌دهد؛ اما علامه عقل‌گراست و برای عقل در معرفت دینی جایگاه ویژه‌ای قائل است.

با توجه به بررسی‌های به‌عمل‌آمده، تاکنون درباره بررسی مقایسه‌ای بحث تأویل در کتاب وجه دین ناصر خسرو و المیزان علامه طباطبایی پژوهشی انجام نشده است.

۳. معنای لغوی تأویل:

بیشتر لغت‌نویسان و لغت‌شناسان، تأویل را از ریشه اول می‌دانند. در لسان‌العرب آمده است «تأویل از ماده "اول" است. الاول: الرجوع، أول إليه الشيء: رجعه» (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱: ۳۲).

تأویل در لغت به معنای برگشت‌دادن و برگشتن است (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۱: ۱۴۱).

به نوشته ابن فارس، این ریشه دو معنای اصلی دارد: آغاز یک چیز و پایان آن. کلمه اول از معنای نخست اشتقاق یافته و در معنای دوم، فعل آل یؤول به معنای رجع است (ابن فارس، ۱۹۹۰، ذیل واژه اول).

جرجانی در التعریفات تأویل را چنین تعریف می‌کند: «تأویل در لغت، به آغاز بازگردانیدن است و در شریعت، بازگردانیدن لفظ از معنای ظاهری به معنای احتمالی آن است؛ به شرط آنکه محتمل را موافق کتاب و سنت بیابند» (جرجانی، ۱۳۷۷: ۲۲).

۴. ناصر خسرو و وجه دین:

حکیم ناصر خسرو قبادیانی، در ذی القعدة سال ۳۹۴ هجری قمری، مطابق با تیر یا مرداد ماه سال ۳۸۲ هجری شمسی در قبادیان - از نواحی بلخ - متولد شد و در سال ۴۸۱ در یمگان - از نواحی بدخشان - وفات یافت (فروزانفر، ۱۳۶۱: ۱۵۴).

او تألیفات زیادی دارد؛ برخی از آنها عبارت‌اند از: گشایش و رهایش، جامع الحکمتین، خوان‌الخوان، شش فصل یا روشنائی‌نامه، وجه دین و زاد‌المسافرین (هانسبرگر، ۱۳۸۰: ۲۹).

وجه دین ناصر خسرو آکنده از تأویلات است و کتابی براساس تأویل احکام شریعت است که آنها را با اصول و باورهای اسماعیلی منطبق ساخته است. او با برگزیدن عنوان وجه دین برای کتابش، «وجه» را تلمیحی به آیه «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» (سوره القصص/۸۸) دانسته که معنایش آن است که وقتی همه ظواهر از میان برداشته شود، تنها حقیقت خدا باقی می‌ماند. مصحح کتاب می‌نویسد «کتاب درباره شریعت مذهب اسماعیلی و مبتنی بر شرح اسرار و رموز شریعت اسلام به مشرب تأویل است و درحقیقت تنها کتاب شناخته‌شده از ناصر خسرو است که به این مبحث اختصاص دارد» (ناصر خسرو، ۱۳۵۶، مقدمه مصحح: ۱۲). این کتاب در پنجاه‌ویک گفتار تنظیم شده است که نویسنده، دلیل آن را انطباق بر پنجاه‌ویک رکعت نماز شبانه‌روزی می‌داند (همان، ۱۳۸۴: ۴).

کتاب با اثبات حجت خدا آغاز می‌شود و آنگاه به تأویل اموری چون تیمم به خاک، وضو، بانگ نماز، اوقات پنجگانه نماز، ارکان و اعمال نماز، چون رکوع و سجود، نماز آدینه، روزه، زکات و انفاق بر مستمندان، حج (زیارت کعبه در مکه)، برخی از تعزیرات و ... می‌پردازد و سپس آن را با تأویل «لا حولَ و لا قُوَّةَ اِلاَّ بِاللهِ العَلیِّ العَظیمِ» (گفتار ۵۱) به پایان می‌رساند.

۴-۱. مبانی فکری ناصر خسرو:

خراسان در یک مقطع زمانی خاص، با ظهور فرقه‌های

متعدد و جنبش‌های مذهبی شاهد تحولات و تغییرات محسوس بنیادی در دین اسلام بود؛ یکی از آنها تعبیر و تفسیر کلام خداوند و احادیث پیغمبر بود. از جمله این فرقه‌ها معتزله، اشاعره و اسماعیلیه هستند (شریفی مال امیری، ۱۳۹۷: ۴).

چنانکه از آثار و احوال ناصر خسرو برمی‌آید، این شاعر و متکلم برجسته قرن پنجم پس از رهاکردن شغل دیوانی در دربار غزنویان، به همراه یکی از برادرانش و غلامی هندو راه سفر به سوی مکه را در پیش گرفت و در مدت سه سال اقامت در مصر، پس از آشنایی با افکار و اندیشه‌های اسماعیلیان به مذهب آنان گروید و در تعالیم باطنی به تعالی رسید (ناصر خسرو، ۱۳۶۳ الف: ۱۲). او پس از گذشت اندک زمانی به واسطه فراسی بسیار و خرد سرشار خود، در دستگاه فاطمیان مصر به مقام والای حجتی نایل شد. حجت بالاترین مرتبه‌ای بود که افراد معمولی بدان ارتقا می‌یافتند. حجت‌ها جزو خواص اسماعیلیه محسوب می‌شدند و در راه تبلیغ و ترویج دین، از خودگذشتگی بسیار نشان می‌دادند.

ز حجت پند بشنو کاگه است او
ز رسم چرخ دوار ستمکار
(ناصر خسرو، ۱۳۵۷، قصیده ۹: ۱۹)

ناصر خسرو مردی مؤمن و خداپرست و یک اسماعیلی وفادار و معتقد به مبانی و اندیشه‌های قرآنی بود. در واقع فلسفه اسماعیلیه بعد از قرآن و سنت پیغمبر (ص)، مهم‌ترین و بزرگ‌ترین منبع فلسفه اخلاقی اوست؛ زیرا حقیقتی را که به دنبالش بود، در این مکتب به دست آورد و با گرویدن به آن، آرامش قلبی یافت و تمام زندگی خود را برای تبلیغ و ترقی این مذهب صرف کرد (هانسبرگر، ۱۳۸۰: ۲۹).

بنابراین، اساس و پایه‌های فکری ناصر خسرو، عقاید کیش اسماعیلی است و از همین روی، او نظم و نشر خود را در خدمت عقیده قرار داده و شگردهای تبلیغی مذهب اسماعیلی و معتقدات آن از قبیل تأویل، در محتوای آثار او منعکس شده است (شریفی مال امیری، ۱۳۹۷: ۸). همه

تألیفات او، مشحون از اصطلاحات، عقاید و افکار این فرقه اسلامی است؛ تا جایی که او تعلیمات قرآن، سنت و دیگر افکار را در قالب افکار اسماعیلیه درآورده و تشریح کرده است.

اسماعیلیه از نظر پذیرش افکار و اعتقادات سایر فرق از چند نظر مانند صوفیه بودند؛ با این تفاوت که آنان فقط جنبه‌هایی از این اعتقادات را اقتباس می‌کردند که با فکر فلسفی و روش استدلالی‌شان مناسب‌تر بود. آنان در زمینه مفاهیم گوناگونی همچون تأویل، حقیقت، خدا، آفرینش، پیامبران، امامان، شناخت خدا، انسان، علم و تعلیم، اعتقاداتی خاص داشتند که در کمتر دین و مذهبی نظیر آن دیده می‌شود. آنان بر رمزی بودن الفاظ قرآن تأکید داشتند و فهم ظاهر و باطن و پرداختن به تأویل و تفسیر را واجب می‌شمردند. حال بررسی اینکه علت این رویکرد و تأکید شدید اسماعیلیه بر تأویل، ترویج مواضع امامان شیعه، به‌ویژه امام صادق(ع) است یا برای جلب هواخواهان، در این مقال نمی‌گنجد.

ناصر خسرو به تبعیت از اسماعیلیان در جای‌جای آثار خویش به مسئله تأویل اشاره کرده است. نمونه‌های بسیاری از تأویلات فاطمیان در کتاب وجه دین، جامع‌الحکمتین و نیز در دیوان اشعار او مشاهده می‌شود. ناصر خسرو و باطنیان دیگر، حتی آیات الاحکام، یعنی آیات فقهی قرآن را که جزو محکّمات قرآن‌اند، تأویل کرده‌اند؛ برای نمونه، در تفسیر آیه ششم از سوره مائده «یا ایها الذین آمنوا»، ایمان علمی آورده‌اید، «اذا قمتم الی الصلاة»، از خواب غفلت برخاستید و قصد حضور، مناجات و توجه به حق کردید و در تفسیر آیه سه، سوره مائده «حرمت علیکم المیتة و الدّم و لحم الخنزیر»، «میتة» را «خمود شهوت» و «دم» را «تمتع به هوای نفس» و «خنزیر» را «انواع تمتعات حاصله از حرص» تأویل می‌کند. اینگونه تأویل‌های دور از ذهن، بی‌دلیل و غیر لازم، در شرع و عرف مفسران نهی شده است. ضرورت و فایده تأویل در مواردی است که معنای ظاهری و حقیقی را نتوان مراد کرد؛ چنانکه در «مرصاد» و «یدالله مغلولة»، معنای عادی و حقیقی

این کلمات را نمی‌توان گرفت و تأویل آنها، جزو تأویل‌های مستحسن و ممدوح است؛ اما در نمونه‌های ذکر شده در بالا معنای ظاهری و عرفی، مراد است و تأویل آن موجب فساد معنا و اخلال در پیام قرآن می‌شود. احادیث بسیاری هست که از تفسیر به رأی نهی کرده است، چه رسد به تأویل به رأی، که این نوع تأویل را به اصطلاح تأویل مذموم نامیده‌اند (ر.ک: خرمشاهی، ۱۳۷۲: ۱۶۲-۱۶۴).

اسماعیلیان از آیات قرآنی، احادیث، احکام شرعی و اعمال عبادی، تأویلات غریبی می‌کنند و در تأویلاتشان به حروف جمل و معانی رمزی آن، اهمیت فراوان می‌دهند و بیشتر استدلالات آنان مبتنی بر حروف، شماره آن و معانی رمزی آنهاست.

مراتب سیر اسماعیلیان هفت‌تاست: ۱- مستجیب؛ ۲- مأذون؛ ۳- داعی؛ ۴- حجت؛ ۵- امام؛ ۶- اساس و ۷- ناطق. آنان کسی که تازه به طریقه آنها وارد می‌شد، «مستجیب» می‌نامیدند و کسی که در طریق ایشان راسخ می‌شد و اجازه سخن‌گفتن پیدا می‌کرد، «مأذون» گفته می‌شد و هنگامی که به درجه دعوت می‌رسید، «داعی» و چون به مرتبه ده داعی می‌رسید، «حجت» نام می‌گرفت. حجت نماینده تام‌الاختیار امام است و سخن او حجت خدا بر خلائق است و وقتی مرتبت و ولایت می‌یافت و از معلم بی‌نیاز می‌شد، «امام» خوانده می‌شد. امام، رهبر مذهب اسماعیلیه در هر دوره‌ای است. بالاتر از امام، «اساس» یا وصی است که مفسر و تأویل‌کننده معنای باطنی قرآن است و فوق اساس، «ناطق» نامیده می‌شد که پیامبر اکرم(ص) و گنجینه علم الهی است. ناطق، واضع شرع جدید و ناسخ شریعت قدیم است و اساس، عالم به علم تأویل شریعت اوست که از اسرار و بواطن همه خلائق باخبر است. ناطق، ظاهر شریعت را بیان می‌کند و اساس بواطن آن را توضیح می‌دهد. کار ناطق، وضع تنزیل و کار اساس، بیان تأویل شریعت است (هاجسن، ۱۳۶۹: ۲۸-۳۰).

در اندیشه و تفکر اسماعیلی، هرچه در عالم وجود دارد، از دو بخش ترکیب یافته است: بخش بیرونی و

۶۶). او در کتاب گشایش و رهایش، عمل به شریعت را شرط رسیدن به علم تأویل می‌داند «شریعت پیغمبران بر مثال این جهان است که هر که بدین جهان در نیاید، بدان جهان نرسد. همچنین هر که شریعت را کار نبندد، به علم تأویل نرسد» (همان، ۱۳۶۳ ب: ۱۱۰).

به نظر ناصر خسرو، لفظ را تنزیل و معنی را تأویل گفته‌اند. تفسیر، معنا و مدلول لفظ است؛ ولی تأویل جوهر معناست. ظاهر قرآن مانند دریایی است که آب آن شور است؛ اما تأویل و معنای باطنی قرآن در نزد مردم دانا مانند گوهر و مروارید است.

دریای سخن‌ها سخن خوب خدایست
پر گوهر با قیمت و پر لؤلؤ لالا
شورست چو دریا به مثل صورت تنزیل
تأویل چو لؤلؤست سوی مردم دانا
(همان، ۱۳۵۷، قصیده ۲: ۵)

او عقیده دارد تأویل که مانند جان در زیر ظاهر تنزیل پنهان است، می‌تواند خرد انسان را چون پرده‌ای به پرواز درآورد. آدمی با دانستن تأویل می‌تواند از اسرار عالم سر در آورد.

پر خرد است علم تأویل
پریسد هگزرز مرغ بی‌پسند
(همان، قصیده ۴۳: ۹۴)

از نظر ناصر خسرو، همه آیات قرآن، با زبان رمز و مثل بیان شده و رمزگشای آن، آل نبی و علی (ع) هستند. از نظر او، فقط آل نبی، علی (ع)، دانایان و ائمه اسماعیلی مجاز به تأویل اند و وظیفه دیگران جستجو و فراگیری حقایق و معانی نهانی تنزیل از آنان است. او تنزیل، یعنی ظاهر الفاظ و عبارات قرآن را در پیدایی و پنهانی، به دختری پوشیده تشبیه می‌کند که ظاهرش پیدا و زیور و زیبایی آن پنهان است و معنایی و تأویل‌گری علی (ع) را زیور نهانی دختر محجوبه تنزیل به‌شمار می‌آورد (رک: روحانی، ۱۳۸۱: ۹۰).

از دیدگاه ناصر خسرو، فوایدی بر تأویل مترتب است؛ از جمله: رستگاری و هدایت‌بخشی (ناصر خسرو، ۱۳۶۳

بخش درونی، ظاهر و باطن (هانسبرگر، ۱۳۸۰: ۱۰۸) و همان‌طور که در عالم جسمانی ظاهر و باطن هست، عالم دین هم ظاهر و باطنی دارد و غرض شارع بواطن احکام است، نه ظواهر آن (هاجسن، ۱۳۶۹: ۳۰). از نظر آنان، آنچه پیامبران به‌عنوان دین آورده‌اند، در واقع ظاهری بیش نیست و این ظاهر، باطنی دارد که تنها از راه تأویل دست‌یافتنی است (نظری، ۱۳۸۳: ۳۰).

۲-۴. دیدگاه ناصر خسرو درباره تأویل:

ناصر خسرو در کتاب جامع‌الحکمتین در توضیح لغوی اصطلاح تأویل می‌گوید:

«تأویل، بازبردن سخن باشد به اول او، و اول همه موجودات ابداع است که او به عقل متحد است و مؤید همه رسولان عقل است؛ پس واجب آید دانستن که ابداع حق است» (ناصر خسرو، ۱۳۶۳ الف: ۱۱۶).

او در کتاب زاد‌المسافرین در تعریف تأویل می‌گوید: تأویل بازبردن معنی هر چیزی به چیزی است که در اول بوده است (همان، بی تا: ۴۰۰).

ناصر خسرو با شرح اهمیت تأویل و جست‌وجوی معانی نهانی، در آثار خویش فضل و شرافت انسان را بر دیگر موجودات، در دانستن «معنی پوشیده از ظاهر چیزها» می‌داند و معتقد است کسی که معانی کتاب خدا و شریعت رسول (ص) را بداند و آن را به کار بندد، به خدا نزدیک‌تر است. چنین شخصی از نظر او، حکیم است (ناصر خسرو، ۱۳۸۴: ۲۳-۲۴).

او «کتاب» و «شریعت» را به‌منزله دو جسد برای «معنا» و «تأویل» می‌داند که روح آن دو است. همان‌طور که جسد بدون روح بی‌ارزش است، کتاب و شریعت هم بدون تأویل و معنا هیچ ارزشی ندارند. آن کس که باطن شریعت را نداند، نه تنها از دین بی‌بهره است، رسول خدا (ص) نیز از او بیزار است. ناصر خسرو با این مقدمات، می‌خواهد ثابت کند باطن چیزها از ظاهرشان شریف‌تر است؛ بنابراین، سخن خداوند و شریعت رسول هم به‌واسطه باطنشان شرافت بیشتری دارد (همان، ۱۳۸۴:

الف: ۷۹)، شبهت‌زدایی و گره‌گشایی (همان: ۶۲)، رهایی‌بخشی، تسکین‌آفرینی و آرامش‌بخشی (همان: ۷۹)، جهل‌زدایی و حقیقت‌رسانی (همان، ۱۳۴۸، قصیده ۴۰/۸۶ و ۴۳/۱۲۰). او با ذکر این فواید در آثارش، مخاطبان خود را به تأویل‌گری، دعوت و کار خود و دیگر اسماعیلیه را توجیه و تأیید می‌کند.

۵. مبانی فکری علامه طباطبایی در تأویل:

علامه طباطبایی در کتاب شیعه در اسلام می‌نویسد: قرآن برای تفکر مذهبی و درک معارف دینی سه راه نشان می‌دهد که یکی از آنها ظواهر دینی است. علامه طباطبایی بر این نظر است که قرآن برای ظواهر دینی (کتاب و سنت)، حجیت قائل است. ظواهر دینی بیاناتی لفظی‌اند و به ساده‌ترین زبان القا شده‌اند و در دسترس مردم قرار دارند و هر کس به اندازه ظرفیت فهم خود از آنها بهره‌مند می‌شود (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۰۳).

قرآن به ظواهر الفاظ خود در برابر شنوندگان خود حجیت و اعتبار داده است و همان ظواهر آیات، بیان پیغمبر را تالی بیان قرآن قرار می‌دهد و مانند آن حجیت می‌سازد؛ بنابراین، سخن پیغمبر (ص) برای کسانی که از آن حضرت به‌طور مستقیم یا به نقل معتمد می‌شنوند، حجت و لازم‌الاتباع است (همان: ۱۰۷).

کتاب خدا که مأخذ اساسی هرگونه تفکر اسلامی است، مأخذ دیگر دینی را حجیت می‌دهد و از همین نظر باید برای همگان فهم‌پذیر باشد. قرآن کریم خود را نور و روشن‌کننده همه‌چیز معرفی می‌کند؛ اما با این مسئله که پیامبر (ص) و اهل بیت او در معارف اسلامی که در حقیقت مضامین قرآن کریم‌اند، مراجع علمی‌اند، منافاتی ندارد؛ زیرا بخشی از معارف اسلامی که احکام و قوانین شریعت‌اند، قرآن کریم تنها کلیات آنها را بیان می‌کند و برای روشن شدن تفاسیر آنها مانند احکام نماز و روزه، دادوستد و سایر عبادات و معاملات باید به سنت مراجعه کرد. برای فهم برخی معارف اعتقادی و اخلاقی و درک معانی آنها

باید روش اهل بیت (ع) را اتخاذ کرد و هر آیه قرآنی را با آیات دیگر قرآنی توضیح داد و تفسیر کرد. هر کس با رأی و نظر خود قرآن را به رأی خود تفسیر کند، برای خود در آتش جایگاه می‌سازد. روش تفسیر قرآن به قرآن، تنها روش ائمه اهل بیت (ع) است (همان: ۱۰۹ - ۱۱۰)؛ بنابراین، تأویل مدنظر ائمه با متصوفه، اسماعیلیه و ... تفاوت دارد؛ زیرا تأویل اهل بیت تطابق باطن آیات با ظاهر آنهاست؛ از این رو، تأویل محمود و روا به‌شمار می‌رود.

بر اساس این، مبانی فکری علامه طباطبایی، حجیت ظواهر قرآن و تبعیت از روش اهل بیت (ع) در تفسیر آیات قرآن است.

۱-۵. تأویل در دیدگاه علامه طباطبایی

به نظر علامه طباطبایی در المیزان، کلمه «تأویل» از ماده «أول» است؛ این ماده به معنای رجوع است که وقتی به باب تفعیل می‌رود، معنای برگرداندن را می‌دهد. پس تأویل متشابه، به معنای برگرداندن آن به یک مرجع و مأخذ است و تأویل قرآن به معنای مأخذی است که معارف قرآن از آنجا گرفته می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۳: ۳۵).

بر اساس دیدگاه علامه طباطبایی، نیازمندی‌های اجتماعی بشر که فهماندن ضمائر و بواطن خود به دیگران از مصادیق آن است، انسان‌ها را به وضع لغت و استفاده از الفاظ وادار کرده است؛ اما واقعیات و حقایقی وجود دارند که با الفاظ و تفکر عادی درک‌شدنی نیستند و از میان بشر، تنها چند نفر استعداد درک و مشاهده آن حقایق را دارند که معارف اعتقادی و احکام عملی قرآن از جمله این واقعیات‌هاست (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۲۱-۱۲۲).

علامه طباطبایی، متفکر و مفسر شیعه امامیه، بازگوکننده تأویل براساس معارف قرآنی و اهل بیت (ع) است. او در المیزان، به‌ویژه در تفسیر آیه هفت سوره آل عمران، بحث مبسوط و مفصّلی را درباره تأویل و معنای لغوی آن طرح کرده و معتقد است «واجب است قرآن مشتمل بر کلماتی متشابه باشد و چاره‌ای جز آن نیست؛ همچنان که لازم است آیات محکم نیز داشته باشد» (همان، ۱۳۷۸، ج ۳: ۹۸).

به باور او، تأویل در عرف قرآن عبارت است از حقیقتی که حکم، خبر و هر امر ظاهری دیگر بر آن استوار است (همان، ۱۹۹۳، ج ۸: ۱۳۵). این حقیقت یک امر عینی است و امر ذهنی نیست، تا از قبیل معانی و مفاهیم بوده باشد؛ بلکه حقیقتی است که سرمنشأ تمامی احکام، تکالیف، آداب و مواعظ قرآن قرار گرفته و تعالیم و حکمت قرآن، از آن نشأت گرفته است (همان، ج ۳: ۲۱).

به طور کلی تأویل قرآن از نظر علامه چنین است:

«ان الحق فی تفسیر التأویل أنه الحقیقة الواقعیة الّتی تستند الیها البیانات القرآنیة من حکم او موعظة او حکمة و انه موجود لجمیع الآیات القرآنیة، محکمها و متشابهها و انه لیس من قبیل المفاهیم المدلول علیها بالالفاظ بل هی من الامور العینیة المتعالیة من أن یحیط بها شبکات الالفاظ و انما قیدها الله سبحانه بتقید الالفاظ لیقربها من اذهاننا بعض التقرب ...» (همان، ج ۳: ۴۲). از نظر او، تأویل، حقیقت واقعی است و تمام مضامین و معارف قرآن به آن مستند است؛ حقیقتی واقعی که مستند تمام بیانات قرآنی، اعم از حکم، موعظه یا حکمت و نیز محکم و متشابه است. تأویل قرآن، عینی تر و متعالی تر و بالاتر از آن است که شبکه الفاظ بتواند بر آن احاطه یابد. اگر خداوند آن حقیقت را در قالب الفاظ آورده است، برای تقریب به ذهن ماست.

علامه بر آن است که چنین حقیقتی در باطن تمامی آیات قرآنی هست؛ چه آیات محکم و چه آیات متشابه. او برای قرآن جز وجود لفظی و کتبی، وجود دیگری قائل است که حقیقت قرآن به آن وابسته است و همانند روح در کالبد است که در شب قدر یکجا بر پیامبر (ص) نازل شده است. همچنین، مفسرانی هستند که تأویل را ناظر بر جنبه باطن می دانند، در مقابل تفسیر که ناظر بر جنبه ظاهر است (سیوطی، ۱۴۱۸، ج ۴: ۱۶۷-۱۶۸)؛ اما از نظر علامه طباطبایی، ظاهر و باطن و تنزیل و تأویل، دو روی یک سکه اند و با هم هماهنگی دارند. علامه معتقد است چون تأویل قرآن، بطن آن را تشکیل می دهد و بطن، منشأ ظاهر است و آنچه نمود می کند، پرتوی از حقایق نهفته است؛

بنابراین، بطن و تأویل قرآن، حقیقت آن را تشکیل می دهد؛ به گونه ای که ظواهر الفاظ و عبارات، از آن نشأت گرفته اند (طباطبایی، ۱۹۹۳، ج ۴: ۴۲۸).

در صدر اسلام، بیشتر اهل تسنن، معمولاً معنی خلاف ظاهر را «تأویل» می نامیدند؛ اما علامه تأویل آیات برخلاف معنای ظاهر آن را موجب معارضه با آیات محکّمات و در نتیجه، پدید آمدن اختلاف در آیات قرآن می داند و تصریح می کند با توجه به آیه ۸۲ سوره نساء «أَفَلَا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ کَانَ مِنْ عِنْدِ غَیْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِیهِ اِخْتِلَافًا کَثِیرًا» هیچ اختلافی در آیات قرآن نیست (همان، ۱۳۷۸، ج ۳: ۷۲).

لفظ تأویل در قرآن، ۱۷ بار، در ۱۵ آیه و در ۷ سوره آمده است (دو بار در سوره آل عمران: ۷، نساء: ۵۹، دو بار در سوره اعراف: ۵۳، یونس: ۳۹، یوسف: ۶ و ۲۱ و ۳۶ و ۳۷ و ۴۴ و ۴۵ و ۱۰۰ و ۱۰۱، اسراء: ۳۵، کهف: ۷۸ و ۸۲). تأویل در چند نمونه در سوره یوسف (ع) به معنای تعبیر خواب است و سه نمونه درباره قیامت است که خداوند می فرماید: چیزهایی را درباره قیامت می گوئیم؛ اما مردم باور نمی کنند و در محدوده علم آنها نیست «هَلْ یَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِیْلَهُ» (اعراف: ۵۳)؛ یعنی اینها تأویلی دارد، معنای ظاهری آن را در اینجا می فهمید، اما معانی باطنی در قیامت روشن می شود.

به هر حال، در مجموع، علامه در *المیزان* شش معنی را برای تأویل ذکر می کند:

۱- تأویل آیات متشابه به کمک آیات محکّمات قرآن براساس آیه ۷ سوره آل عمران «وَمَا یَعْلَمُ تَأْوِیْلَهُ إِلَّا اللَّهُ».

۲- تأویل کل قرآن؛ به این معنی که همه آیات قرآن دارای بطن و پیام عامه است. طبق آیه ۵۳ سوره اعراف «هَلْ یَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِیْلَهُ یَوْمَ یَأْتِی تَأْوِیْلَهُ» حقیقت کل قرآن در قیامت آشکار می شود.

۳- تعبیر روایا: در سوره یوسف، ۸ بار در این معنی به کار رفته است: (۲۱، ۶، ۳۶، ۳۷، ۴۴، ۴۵، ۱۰۰ و ۱۰۱) که اشاره به نمودهایی است که در خواب جلوه گر می شود

دینی در المیزان بحث نشده‌اند؛ زیرا بحث درباره آنها مربوط به کتاب فقه می‌شود و نه تفسیر (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱، مقدمه: ۲۴)؛ بنابراین طبیعی است او به تأویل آیات الاحکام هم نپرداخته باشد و نباید انتظار مشاهده تأویل آیات الاحکام را در المیزان داشت.

او همچنین یادآور می‌شود در تفسیر همه آیات قرآن، حتی یکبار برخلاف معنای ظاهری حمل نکرده است (همان)؛ اما اگر در جایی تأویلی را به کار برده است، از قبیل معانی نیست؛ بلکه بیان حقایق است. پس از نظر او، تأویل، ممدوح و جایز بلاشکال است؛ اما تأویل ناروا را نمی‌پسندد و به کار نمی‌گیرد.

۶. مقایسه تأویل‌های ناصر خسرو با دسته‌بندی علامه از

تأویل

به نظر می‌رسد تأویلات ناصر خسرو در کتاب وجه دین را می‌توان در بیشتر نمونه‌ها با دسته‌بندی علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، تطبیق و آنها را با عناوین ذیل قرار داد:

- ۱- تأویل آیات قرآن (محکم و متشابه)؛
  - ۲- تأویل احکام شریعت براساس مقتضای آنها؛
  - ۳- تأویل افعال براساس مصلحت و هدف آنها؛
  - ۴- تأویل وقایع، حوادث و روایا.
- با آنکه بین این دو نفر از نظر مبانی و ارکان فکری تفاوت‌هایی وجود دارد، این دسته‌بندی در کتاب ناصر خسرو بدین صورت است:

۱- نمونه‌های تأویلات وجه دین مطابق دسته

اول: تأویل آیات قرآن (محکم و متشابه)

- ۱-۱. تأویل *أَلَا اللَّهُ الدِّينَ الْخَالِصُ*؛
- ۲-۱. تأویل *أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ*؛
- ۳-۱. تأویل *بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*؛
- ۴-۱. تأویل *قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ*.
- ۵-۱. تأویل *لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ*؛
- ۶-۱. تأویل *سُورَةُ اخْلَاصِ* و بیان آن؛

و افراد شایسته‌ای همچون یوسف می‌توانند حقایق نهفته موجود در پس آنها را آشکار کنند «وَرَفَعَ أَبْوَيْهَ عَلَيِ الْعَرْشِ وَ خَرُّوا لَهُ سُجَّدًا وَقَالَ يَا أَبَتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُءْيَايَ مِنْ قَبْلُ، قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا» (یوسف: ۱۰۰).

۴- توضیح و توجیه فعل و عمل؛ مانند تأویل کارهای خضر برای حضرت موسی که نشان می‌دهد برگشت هر کاری به صورت و عنوان واقعی خویش است «سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا» (کهف: ۷۸).

۵- سرانجام و عاقبت کار: در سوره اسراء/ ۳۵ آمده است «وَزِنُوا بِالْقِسْطِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا» (با ترازوی استوار، پیمانه کنید. این راه بهترین است و سرانجام آن نیکوتر است) (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۳: ۳۵-۴۱).

۶- تأویل آیات محکمت؛ چنانکه علامه در المیزان تصریح می‌کند تمامی آیات قرآن، چه محکم و چه متشابه تأویل دارند (همان: ۵۹).

مرحوم علامه طباطبایی در المیزان، ذیل آیاتی که در آنها واژه تأویل به کار رفته، در معانی ارائه‌کننده از تأویل، در یکی از آنها قائل است که علاوه بر متشابهات، کل قرآن دارای تأویل است؛ همچنین همین مطلب را در شیعه در اسلام هم می‌گوید: همه قرآن دارای تأویل است و تأویل آن از راه تفکر عامه و الفاظ، درک و بیان‌شدنی نیست؛ بلکه تنها پیامبران و پاکان از اولیای خدا به مشاهده و درک آن قادرند و در قیامت حقیقت آن بر همگان آشکار خواهد شد (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۲۰). براساس نظر فوق و با توجه به اینکه بخشی از قرآن کریم (حدود ۵۰۰ آیه) آیات الاحکام‌اند و حقیقت آنها در روز قیامت ظاهر می‌شود، احکام، ظاهری و باطنی دارند؛ به‌طور مثال، غیبت‌کردن که در قرآن حرام معرفی شده و مانند خوردن گوشت مردار است (حجرات: ۱۲)، این عمل در قیامت تجسم پیدا می‌کند و روح و حقیقتش آشکار می‌شود. مرحوم علامه هم به تأویل آیات الاحکام به معنی فوق قائل است.

در عین حال، علامه طباطبایی در مقدمه جلد اول المیزان، به صراحت اعلام می‌کند آیات مربوط به احکام

۷-۱. تأویل واجب صلوات بر رسول و آتش.

۲- نمونه‌های تأویلات وجه دین مطابق دسته

دوم: تأویل احکام شریعت براساس مقتضای آنها

۱-۲. تأویل شستن سر و تن از جنابت؛

۲-۲. تأویل تیمم بر خاک؛

۳-۲. تأویل بانگ نماز؛

۴-۲. تأویل کتاب صلاة؛

۵-۲. تأویل پنج وقت نماز و عدد رکعات آن؛

۶-۲. تأویل پنج وقت نماز و اختلاف که میان امت است؛

۷-۲. تأویل نماز آدینه؛

۸-۲. تأویل حدود نماز؛

۹-۲. تأویل فریضه‌های نماز؛

۱۰-۲. تأویل سنت‌های نماز؛

۱۱-۲. تأویل اندر وقت‌های نماز؛

۱۲-۲. تأویل اندر جمع کردن نماز؛

۱۳-۲. تأویل اندر تعصب شیعت که نماز کوتاه

نمایش کردن مسافر را؛

۱۴-۲. تأویل اندر نماز نشسته گزاردن؛

۱۵-۲. تأویل عیدهای دوگانه؛

۱۶-۲. تأویل عید گوسفندان؛

۱۷-۲. تأویل نماز کسوف و چگونگی آن؛

۱۸-۲. تأویل نماز جنازه؛

۱۹-۲. تأویل رکوع و سجود؛

۲۰-۲. تأویل زکات و اینکه لفظ آن چیست؛

۲۱-۲. تأویل زکات زر و سیم؛

۲۲-۲. تأویل زکات ستوران و صدقه گاو و گوسفند؛

۲۳-۲. تأویل زکات رُستنی؛

۲۴-۲. تأویل خمس و زکات فطره؛

۲۵-۲. تأویل واجب روزه داشتن؛

۲۶-۲. تأویل واجب حج کردن و معنی لفظ؛

۲۷-۲. تأویل واجب کردن جهاد؛

۲۸-۲. تأویل واجب اطاعت زمان؛

۲۹-۲. تأویل دانستن حیض زنان؛

۳۰-۲. تأویل حقیقت استبراء؛

۳۱-۲. تأویل اینکه چرا نماز با زربینه و ابریشم نشاید؛

۳۲-۲. تأویل اینکه حدزدن رجم زنان را نشاید؛

۳۳-۲. تأویل اندر واجب کردن رجم بر سحاقه و

لواطه؛

۳۴-۲. تأویل اندر کشتن خطا و دیت بر عاقل و عاقله؛

۳۵-۲. تأویل اندر شرح گناهان کبائر که چند است؛

۳۶-۲. تأویل آنچه از گوسفندان حرامست چون خون؛

۳۷-۲. تأویل اندر حق واجبات بر مؤمنان؛

۳۸-۲. تأویل نکاح و سفاح؛

۳۹-۲. تأویل گزیت بر اهل کتاب.^۲

۳- نمونه‌های تأویلات وجه دین مطابق دسته

سوم: تأویل افعال براساس مصلحت و هدف آنها

۱-۳. تأویل اثبات دجال و فتنه آن؛

۲-۳. تأویل بهشت و در و کلید آن؛

۳-۳. تأویل دوزخ و کلید در آن؛

۴-۳. تأویل اندر خضوع؛

۵-۳. اندر صفت قرآن و تأویل آن^۳ (ناصرخسرو،

۱۳۸۴: فهرست کتاب).

چنانکه ملاحظه می‌شود تأویل‌گرایی جزو ویژگی‌ها و خصایص اصلی و مهم ناصرخسرو است؛ به گونه‌ای که حتی در تعداد گفتارهای کتاب خود نیز تأویل را به کار گرفته و گفته است «بنای این گفتارها را بر پنجاه و یک گفتار نهادیم؛ به عدد رکعات نماز که اندر شبانه‌روزی بر مردم واجب است» (همان: ۴)، که تأویلش این است که نمازهای نافله هر نماز هم مدنظر است.

به نظر می‌رسد براساس دسته‌بندی علامه طباطبایی در *المیزان* درباره تأویل وقایع، حوادث و رویاها

۲. جزیه‌گرفتن از اهل کتاب.

۳. ناصرخسرو عین عناوین ذکرشده را آورده است.

۱. وجوب روزه ماه رمضان.

تأویلات را در شریعت و احکام آن مطرح می‌کند و تأویل کارها و امور شرعی را ضروری و واجب می‌داند.

۷-۲. تفاوت‌ها:

- علامه برای ظواهر قرآن حجیت قائل است؛ برخلاف ناصر خسرو که کتاب و شریعت را بدون تأویل، بی‌مقدار و بی‌ارزش می‌داند.

- ناصر خسرو باطن را شریف‌تر از ظاهر می‌داند و علامه بطن و تأویل قرآن را حقیقت آن می‌داند.

- ناصر خسرو متکلم اسماعیلی است که احکام شریعت را با اصول و باورهای اسماعیلی، منطبق ساخته است. اما علامه طباطبایی متفکر و مفسر شیعی است که نظریه‌اش در باب تأویل بر آیات قرآن استوار است و تأویل را براساس معارف قرآنی و اهل بیت (ع) صحیح می‌داند.

- از نظر علامه، تأویل، ممدوح و جایز بلاشکال است؛ اما تأویل ناروا را نمی‌پسندد و به کار نمی‌گیرد؛ اما وجه دین ناصر خسرو آکنده از تأویلات ناروا و مذموم است. این ناروا و مذموم بودن به این دلیل است که او ظاهر را فدای باطن می‌کند و صرفاً باطن را در نظر می‌گیرد و چون تأویلات او خلاف ظاهر است، خارج از قواعد درست تأویل است که با نظر علامه سنخیت و مطابقت ندارد.

- تأویلات ناصر خسرو خلاف ظاهر و خارج از قواعد درست تأویل است؛ اما علامه یادآور می‌شود در تفسیر همه آیات قرآن، حتی یکبار برخلاف معنای ظاهری حمل نکرده و اگر در جایی تأویلی را به کار برده است، از قبیل معانی نیست، بلکه بیان حقایق است.

با بررسی دیدگاه دو متفکر برجسته و با توجه به مبانی فکری آنها مشخص می‌شود ناصر خسرو، متفکر و مبلّغ فرقه اسماعیلیه، در تأویل آیات، به‌ویژه در آیات الاحکام، همچون دیگر متفکران اسماعیلی به افراط و غلو در تأویل آیات الاحکام می‌پردازد و برخلاف معنای ظاهری آیات، مطالبی را بیان می‌کند که از شأن نزول اصلی آنها فاصله می‌گیرد و هدف اولی و عمومی نزول آیات را که خطاب به عموم است، زیر سؤال می‌رود؛ در حالی که علامه طباطبایی

(تعبیر خواب)، نمی‌توان در وجه دین ناصر خسرو مصداقی پیدا کرد و کاملاً مشهود است او بیشترین تأویلات را در شریعت و احکام آن مطرح کرده است. از نظر او، تأویل کارها و امور شرعی، ضروری و واجب است. همچنین چون به رمزی بودن الفاظ قرآن قائل است، تأویل و تفسیر آیات قرآن را واجب می‌داند؛ نمونه‌هایی از آن را در کتاب وجه دین خود آورده است:

مانند تأویل سوره اخلاص که می‌گوید «قل هُوَ اللهُ أَحَدٌ»، تأویلش آن است که «هُوَ» هویت محض است و چهار حرف «الله» را به چهار اصل دین تأویل می‌کند که دو اصل آن جسمانی و دو اصل دیگر آن روحانی است. «أحد» خالی کردن خداوند از صفات، چه لطیف چه کثیف، در گفتار و کردار است. تأویل «الله الصّمد» آن است که چون به حقیقت، یگانگی خدا را شناختند و او را از انواع آرایش پاکیزه کردند، همه روحانیان و جسمانیان به سمت او رفتند و از دیگران بی‌نیاز شدند. تأویل «لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ» آن است که خداوند نه علت چیزهاست و نه معلول چیزی. علت چیزی بودن، یعنی پدر بودن و پدر زاینده است و فرزند زاده او و خداوند معلول نیست و از چیزی پدید نیامده است؛ چنانکه فرزند، معلول پدر باشد. تأویل «وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» آن است که علت عقل کلی، احدیت است که ابداع است و نه خداوند و عقل کلی با همه لطافت و جلالت خود شایسته نیست که مخلوق حق باشد (ناصر خسرو، ۱۳۸۴: ۹۸-۹۹).

۷. اشتراکات و تفاوت‌ها

۷-۱. اشتراکات:

- حکیم ناصر خسرو قبادیانی و علامه طباطبایی، هر دو تأویل را به معنای بازگرداندن هر چیزی به اول و مأخذ آن می‌دانند.

- علامه قائل است همه آیات قرآن، چه محکم و چه متشابه، دارای تأویل است. ناصر خسرو نیز با وجود اینکه کاربرد تأویل را در تمامی آیات قرآن می‌داند، بیشترین

قرآن و سنت صحیح می‌داند و معتقد است تأویلی صحیح است که با ظاهر شیء مخالفتی نداشته باشد. این مسئله، تأیید تأویل محمود و جایز بودن آن است. تأویل‌های او با معانی قرآن سازگار است و هیچگاه آیه‌ای را برخلاف ظاهر تفسیر نکرده است؛ بنابراین، اگر تأویل مخالف ظاهر باشد، ناروا و مذموم است که تأویل‌های ناصر خسرو از این قبیل است و با نظر علامه سنخیت و مطابقت ندارد.

علامه نیز در *المیزان* تأویل را نه تنها در آیات مجمل و متشابه، در کل قرآن کریم می‌داند. از نظر او تأویل، حقیقتی است که منشأ تمام احکام، معارف و حوادث است و چون تأویل قرآن، بطن آن را تشکیل می‌دهد و بطن، منشأ ظاهر است و آنچه نمود می‌کند، پرتوی از حقایق نهفته است، بنابراین بطن و تأویل قرآن، حقیقت آن را تشکیل می‌دهد. او برای ظواهر دینی حجیت قائل است و روش تفسیر صحیح را تفسیر قرآن به قرآن می‌داند که روش ائمه (ع) است. او با وجود اعتقاد به تأویل آیات الاحکام - از نظر اینکه کل قرآن تأویل دارد و حدود ۵۰۰ آیه آیات الاحکام اند - در *المیزان* اصلاً به تأویل آیات الاحکام نپرداخته است؛ زیرا جایگاه بحث از آن را در کتاب فقه می‌داند و نه تفسیر؛ بنابراین، نمی‌توان همان نمونه‌هایی که ناصر خسرو در وجه دین به تأویل آیات الاحکام پرداخته است، در *المیزان* بررسی کرد.

ناصر خسرو به تبعیت از مشی اسماعیلیه، یعنی افراط در تأویل، در تأویل، افراط و غلو کرده و آیات الاحکام را هم در کتاب وجه دین برخلاف ظاهر آنها تأویل کرده است؛ بنابراین، تأویل افراطی ناصر خسرو حاصل تفکر اسماعیلی اوست که بی‌محابا تأویل ناروا را در آیات الاحکام به کار می‌برد؛ اما علامه طباطبایی ضمن اعتقاد به اینکه همه آیات (از جمله آیات الاحکام) تأویل دارند، تأویل روا و جایز را از آن پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) و اولیای الهی می‌داند که برخلاف ظاهر نیست. به عبارتی، مرحوم علامه طبق مطالب گفته شده‌اش در مقدمه جلد اول *المیزان*، روش ائمه (ع) را در تفسیر و تأویل می‌پذیرد.

ضمن بیان و تشریح معانی شش‌گانه تأویل در قرآن، ضمن آنکه معتقد است حقیقت آیات الاحکام (تأویل آنها) در قیامت آشکار می‌شود، در *المیزان* به تأویل آنها نپرداخته است. علاوه بر آن، علامه طباطبایی در تأویل قرآن، اعتقاد به تفسیر آیه به آیه قرآن دارد که همان روش ائمه و اهل بیت (ع) است و در این روش، ظاهر و باطن دو روی یک سکه‌اند و با هم مطابقت دارند و اگر تأویل آیه‌ای برخلاف ظاهر بود، ناروا و مذموم به‌شمار می‌رود؛ چنانکه تفسیر به رأی هم از نوع ناروا و مذموم تلقی می‌شود؛ بنابراین، در برداشت کلی از مقایسه تأویل این دو متفکر می‌توان گفت تأویل آیات الاحکام ناصر خسرو «من عدی» و تأویل علامه طباطبایی براساس موازین و روش اهل بیته است.

نتیجه

بی‌تردید ناصر خسرو به‌عنوان حجت و متکلم اسماعیلی در افکار و اندیشه‌هایش، به‌ویژه در حوزه تأویل از اسماعیلیه تأثیر گرفته است. او فردی وفادار و معتقد به مبانی و اندیشه‌های اسماعیلیه است. ناصر خسرو معتقد است قرآن دارای ظاهر و باطن است و کسی که تأویل قرآن و شریعت را نداند، به بیراهه می‌رود. در اندیشه او، جایگاه تأویل، جایگاه گشایش بطن و باطن قرآن و وقوف به ذات این کتاب است و رمزگشایی از باطن، جامع‌ترین قول او در شناسایی مفهوم تأویل است. شرح و تفسیرهای او نشان می‌دهند او کاربرد تأویل را نه تنها در آیات متشابه، بلکه در تمامی آیات قرآن می‌داند؛ حتی آیات الاحکام را هم که درباره شریعت و احکام و حدود الهی است، برخلاف ظاهر آیات تأویل می‌کند که این مطلب همچون تفسیر به رأی، تأویل مذموم و ناروا به‌شمار می‌رود و چون قرآن در درجه اول، خطاب خداوند به عموم مردم است و عموم، ظاهر قرآن را معتبر تلقی می‌کنند، بنابراین ظاهر دارای حجیت است و تأویل جنبه دیگری از قرآن است که تعلق به خواص دارد و نباید مخالف ظاهر آن باشد.

علامه طباطبایی، مفسر شیعی، تأویل را با استناد به

در برداشت کلی از مقایسه تأویل این دو متفکر می‌توان گفت تأویل آیات الاحکام ناصر خسرو «من عندی» و تأویل علامه طباطبایی براساس موازین و روش اهل بیته است. تأویل جسارتی عظیم در اندیشه‌ورزی و کشف افق‌های فکری جدید می‌بخشد. ضمن اینکه این نکته را نباید فراموش کرد که تأویل محمود به آیات و احکام پویایی می‌بخشد و آدمیان را از تنگانندی می‌رهاند.

منابع

- ۱- قرآن کریم
- ۲- ابن فارس، احمد، (۱۹۹۰م)، معجم المقاییس اللغه، بیروت، دار الاسلامیه.
- ۳- ابن منظور، محمد بن مكرم، (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت، دار صادر، چاپ سوم.
- ۴- جرجانی، میرسید شریف علی بن محمد، (۱۳۷۷)، تعریفات، ترجمه حسن سید عرب و سیما نوربخش، تهران، انتشارات فرزانه روز، چاپ اول.
- ۵- خرمشاهی، بهاء‌الدین، (۱۳۷۲)، قرآن پژوهی (هفتاد بحث و تحقیق قرآنی)، تهران، مرکز نشر فرهنگی مشرق، چاپ اول.
- ۶- روحانی، رضا، (۱۳۸۱)، «قرآن و تأویل آن از دیدگاه ناصر خسرو»، فصلنامه مطالعات اسلامی دانشگاه کاشان، شماره ۵۸، صص ۶۹-۹۴.
- ۷- سیوطی، جلال‌الدین، (۱۴۱۸)، الاتقان فی علوم القرآن، تحقیق ابوالفضل ابراهیم، بیروت، مکتبه‌العصریه.
- ۸- شریفی مال امیری، فریبا، (۱۳۹۷)، مقایسه خط سیر فکری، سبک‌شناسی و دوره زندگی ناصر خسرو و سنایی غزنوی و مقایسه قصیده مشترک دو شاعر با دیدگاه دو شاعر، بی‌جا، نخستین جشنواره تألیفات علمی برتر علوم انسانی اسلامی جایزه ویژه علامه جعفری.
- ۹- طباطبایی، سید محمدحسین، (۱۹۹۳ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ سوم.
- ۱۰- -----، (۱۳۷۸)، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۳، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ یازدهم.
- ۱۱- -----، (۱۳۸۵ش)، شیعه در اسلام، تحقیق محمدعلی کوشا، بی‌جا، واریان، چاپ ششم.
- ۱۲- فروزانفر، بدیع‌الزمان، (۱۳۶۱)، احادیث مثنوی، تهران، امیرکبیر.
- ۱۳- قبادیانی، ناصر خسرو، (۱۳۶۳الف)، جامع‌الحکمتین، به تصحیح و مقدمه فارسی و فرانسوی دکتر محمد معین و هانری کربن، تهران، انتشارات کتابخانه طهوری، چاپ دوم.
- ۱۴- -----، (۱۳۶۳ب)، گشایش و رهایش، تصحیح سعید نفیسی، تهران، جامی.
- ۱۵- -----، (۱۳۸۴)، وجه دین، تهران، طهوری، چاپ دوم.
- ۱۶- -----، (۱۳۵۶)، وجه دین، تصحیح غلامرضا اعوانی، تهران، انجمن فلسفه ایران.
- ۱۷- -----، (بی‌تا)، زادالمسافرین، تهران، کتابخانه طهوری، چاپ اول.
- ۱۸- -----، (۱۳۴۸ش)، دیوان اشعار، چاپ سید نصرالله تقوی، چاپ افست گلشن.
- ۱۹- -----، (۱۳۵۷ش)، دیوان اشعار، ج ۱، به اهتمام مجتبی مینوی و مهدی محقق، تهران، انتشارات مؤسسه مطالعات دانشگاه مک‌گیل شعبه تهران.
- ۲۰- قرشی، سید علی‌اکبر، (۱۳۷۱)، قاموس القرآن، ج ۱، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ ششم.
- ۲۱- معرفت، محمدهادی، (۱۳۷۹)، «تأویل از دیدگاه

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان»، نشریه قبسات، شماره ۱۷، صص ۱۰۵-۱۱۵.

۲۲- نظری، جلیل، (۱۳۸۳ش)، ناصر خسرو و اندیشه او، شیراز، مرکز نشر دانشگاه شیراز، چاپ اول.

۲۳- هاجسن، مارشال، (۱۳۶۹)، فرقه اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ سوم.

۲۴- هانسبرگر، آلیس. سی، (۱۳۸۰)، ناصر خسرو لعل بدخشان، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، نشر و پژوهش فرزانه روز.

نرم افزارها:

۲۵- نرم افزار عرفان اسلامی ۳، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور (noorsoft).

۲۶- نرم افزار جامع التفاسیر، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور (noorsoft).